ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ

УДК / UDC 327.8

DOI: 10.22162/2500-1523-2021-3-428-439

**Монгол-оросын харилцаанд «монгол туургатан»-ы
нөлөөлөх хүчин зүйл (= Факторы влияния «монгольского
мира» на монголо-российские отношения)**

Дэмбэрэл Колягийн¹

¹ Институт международных отношений АН Монголии (II здание Академии наук,
Баруун Сэлбэ-15, район Чингэлтэй, 15170 Улан-Батор, Монголия)
Ph. D. (History), старший научный сотрудник
0000-0002-7671-3563. E-mail: kdembee@gmail.com

© КалмНЦ РАН, 2021

© Дэмбэрэл Колягийн, 2021

Аннотация. *Введение.* Статья посвящена анализу монголо-российских отношений в XX в. В ней, в частности, дается определение понятию «монгольский мир», которое до недавнего времени интерпретировалось по-разному и которое является важным инструментом в двусторонних отношениях. Необходимость анализа и понимания пяти факторов, которые обозначены в статье, может стать механизмом расширения двустороннего сотрудничества, в том числе в сфере культурных связей, на чем закономерно сфокусировано внимание России и Монголии. В качестве объекта исследования выступают субъекты «монгольского мира» в Российской Федерации. *Цель* исследования — анализ понятия «монгольский мир» и определение его роли в монголо-российских отношениях. *Методы.* Использованы общенаучные эмпирические и теоретические методы исследования. Применение сравнительно-функционального, системного подхода, моделирования и логического метода способствует выявлению сущностных и содержательных элементов в рамках сотрудничества монгольского мира. *Выводы.* Факторы монгольского мира сыграли определенную роль в различные периоды истории взаимодействия двух стран — России и Монголии. В статье проводится мысль о том, что фактор «монгольского мира» в монголо-российских отношениях постоянно расширяется.

Ключевые слова: монголо-российские отношения, XX век, монгольский мир, монголы, буряты, калмыки, алтайцы, тувинцы

Для цитирования: Дэмбэрэл К. Монгол-Оросын харилцаанд «монгол туургатан»-ы нөлөөлөх хүчин зүйл (= Факторы влияния «монгольского мира» на монголо-российские отношения) // Монголоведение. 2021. Т. 13. № 3. С. 428–439. (На монг.). DOI: DOI: 10.22162/2500-1523-2021-3-428-439

The 'Mongol World' and Mongolian-Russian Relations: Factors of Influence Revisited

Demberel K.¹

¹ Institute of International Affairs, Mongolian Academy of Sciences (Bldg. II, Baruun Selbe-15, Chingeltei District, 15170 Ulaanbaatar, Mongolia)

Ph. D. (History), Senior Research Associate

0000-0002-7671-3563. E-mail: kdembee@gmail.com

© KalmSC RAS, 2021

© Demberel Kolyagiyn, 2021

Abstract. *Introduction.* The article discusses Mongolian-Russian relations in the 20th century, paying particular attention to the definition of the concept “Mongolian World”, an important instrument of the bilateral relations, which has had a variety of interpretations so far. Analysis, as well as understanding of the five factors that this article indicates are of relevance to serve as tools for further expansion of the bilateral cooperation, including the field of cultural relations, which is naturally in the center of attention of both Russia and Mongolia. The subjects of the “Mongolian World” in the Russian Federation are seen as the research object of the present study, which *aims* to analyze the concept and to identify its role in the Mongolian-Russian relations. *Methods* used are general scientific, both empirical and theoretical. The application of comparative-functional and systemic approaches, as well as of modelling and logical parameters, was useful in identifying the essential and content-rich components within the framework of cooperation in the Mongolian world. *Conclusions.* As a result, the author concludes that the factors of the Mongolian world were instrumental in different periods of history in the interaction of Russia and Mongolia. Also, the article highlights the idea that the factor of the “Mongolian World” is constantly expanding in the bilateral relations.

Keywords: Mongolian-Russian relations, 20th century, Mongolian world, Mongolians, Buryats, Kalmyks, Altaians, Tuvans

For citation: Demberel K. The 'Mongol World' and Mongolian-Russian Relations: Factors of Influence Revisited. *Mongolian Studies (Elista)*. 2021; 13(3): 428–439. (In Mong.). DOI: 10.22162/2500-1523-2021-3-428-439

Монгол туургатан гэж хэн бэ?

Монгол хэлний тайлбар тольд «монгол туургатан» гэдгийг «нийт монгол үндэстэн» гэжээ. Үүнд тодруулга хийх нь зүйтэй. Монгол туургатан гэж Монгол Улсын хилээс гадна тархан суурьшсан нийт монгол үндэстнийг хэлнэ. Монгол хэлний «туурга» гэдэг үг нь монгол гэрийн нэг бүтээц, мөн тусгаар, саланги гэсэн санааг давхар илтгэдэг. Тиймээс ч тусдаа амьдрахыг монголчууд туурга тусгаар амьдрах гэдэг. Монголын эзэнт гүрний задралын үр дүнд монголчууд дэлхийгээр нэг «цацагдсан» нь монгол туургатан үүсэх анхдагч нөхцөл болсон. Эзэнт улс үүсэх ба задрах, аливаа тогтолцоо бүрэлдэх ба нурах, үзэл суртал, дэг журам тогтох ба үгүй болох нь аливаа үндэстэн хуваагдах урьдач нөхцөл болдог.

БНХАУ, ОХУ-дахь олон тооны субъектууд нь монгол туургатан улсууд бөгөөд дэлхийн бусад хэсэгт аж төрж буй монгол угсаатан нь засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн хувьд бие даасан субъектын статусгүй, диаспор, үндэсний цөөнхийн статустайгаар аж төрдөг.

Монгол туургатан гэхтэй дүйх орос үг судалгааны хүрээнд өнөө хэр нь тогтоогүй. «Монгольский мир» хамгийн дөхсөн оноолт атал “*paх mongolica*”-г орос хэлэнд энэ үгээр буулгадаг. Гэтэл Пакс монголика (PAX MONGOLICA) бол XIII–XIV зууны монголын эзэнт гүрний хөгжлийн оргил үе, тэр үед тогтсон дэлхийн дэг журмын нэршил юм. Тиймээс «пакс монголика»-г «монгольский мир» гэж дүйцүүлэх нь оновчтой бус юм. Харин «монгол туургатан»-ыг «монгольский мир» хэмээн орчуулах нь оновчтой хувилбар байх боломжтой.

Энэхүү судалгааны ажил нь Орос дахь монгол туургатан гэж хэн болох, тэд Монгол-Оросын харилцааны түүхийн өнгөрсөн 100 жилд ямар нөлөөтэй байсан, уг нөлөөллийн хүчин зүйл юу болохыг цогцоор авч үзэхэд чиглэгдсэн. Өнөөг хүртэл эдгээр монгол туургатан субъектуудыг монгол үндэстэн хэмээн тодорхойлсон нь үгүй бөгөөд олон янзаар нэрлэж ирсэн. Энэ нь аливаа судалгааны ажлын мөн чанар, агуулгад нөлөөлж буруу дүгнэлт, гаргалгаа бий болгох урхагтай учир ойлголтын болон нэршлийг зөрүүг арилгах нь судлаачдын үүрэг мөн.

Судлаачдын хувьд ОХУ-ын монгол нэрийтгэлтэй [ОХУ, БНХАУ 2010: 73], субъектууд, монгол угсааны улсууд [Орос дахь монгол угсааны улсууд 1995], монгол хэлт улсууд буюу монголоязычные народы [Ганжуров 1997: 14], хил орчмын бүс нутаг [Монгол-Оросын харилцаа 2020: 199] хэмээн олон янзаар бичиж ирсэн. Оросуудын хувьд монгол туургатанд «буддын республик» хэмээн нийтлэг нэршил өгсөн ч байдаг. Академич Б. Лхамсүрэн гуай хэдийгээр монгол туургатан [Монгол-Оросын харилцаа 2005: 8] хэмээн анхлан бичсэн ч субъект бүрээр нь нэрлээгүй, ерөнхийлөөд орхисон билээ. Иймээс эдгээрийг нэг мөр болгож Орос дахь монгол туургатан субъектуудыг тоочин нэрлэх нь зүйтэй. ОХУ-ын БНУ-ын статустай 22, автономит тойргийн статустай 4 үндэстнээс дараахи субъектууд нь монгол туургатан юм. Үүнд:

- БНАлтай Улс
- БНБуриад Улс
- БНТыва Улс
- БН Халимаг Тангч Улс
- Агийн Буриадын автономит тойрог (2008 он хүртэл)
- Усть-Ордын Буриадын автономит тойрог (2006 он хүртэл)

Тэд өөрийн шашин, соёл, угсаатны онцлог, хэл соёлын өвөрмөц байдлаа тодорхой хэмжээнд хадгалан аж төрдөг. ОХУ-ын бүрэлдэхүүн дэх монгол туургатан субъектууд, тэдгээрийн монгол-оросын харилцаанд үзүүлж ирсэн нөлөөг дараахи 5 хүчин зүйлийн хүрээнд харуулахыг зорилоо.

1. Шашны хүчин зүйл
2. Угсаа гарлын хүчин зүйл
3. Хэл соёлын хүчин зүйл
4. Бичиг, соёлын хүчин зүйл
5. Газар нутгийн хүчин зүйл

Монгол туургатан субъектуудын Монгол Улстай тогтоосон харилцаа холбоо өргөжин хөгжсөн үе нь чухамхүү 1911 оны Гадаад Монголын тусгаар тогтнолтой шууд холбоотой байж, улмаар 1912 оны Монгол, Оросын гэрээ байгуулагдсанаар эхлэл нь тавигдсан. Зөвлөлт засгийн үндэстний бодлогын хүрээнд монгол туургатан субъектуудын асуудал зохицуулагдаж ирсэн байдаг.

Зөвлөлтийн нөлөө Монголд бодитоор бий болсон 1921 оноос монгол-оросын харилцаанд монгол туургатны нөлөөлөх хүчин зүйл нэмэгдсэн. 100 жилийн түүхийн хугацаанд монгол-оросын харилцаанд гарсан эерэг, сөрөг бүхий үйл явдалд монгол туургатан улсуудын гүйцэтгэсэн үүрэг, нөлөөлсөн хүчин зүйлийг хоёр орны харилцааны илрэл хэмээн үзэх нь зүйд нийцнэ.

1. Монгол туургатан субъектуудын түүхэн тоймоос

БНАлтай Улс. 1860 оны Бээжингийн, 1864 оны Тарвагатайн (Чугучак) гэрээгээр газар нутгийн асуудал нь шийдэгдэх үед алтайн ойрадууд Хаант Оросын харъяанд орсон. БНАлтай Улс нь 1921–1948 онуудад «Ойрадын автономит муж», 1948 оноос «Уулын Алтайн автономит муж», 1991 оноос «Уулын Алтайн БНУ», 1992 оноос БНАлтай Улс гэсэн статустайгаар ОХУ-ын бүрэлдэхүүнд багтаж, Монгол улстай шууд хил залган оршдог. Энэ улсын уугуул нэр нь «ойрадууд» буюу баруун монголчууд, хожим үед алтайчууд нэршилтэй болсон.

БНБуриад Улс. 1727 онд Манж Чин улс, Хаант Орос хоёр улс Буур голын хэлэлцээрээр [Монгол улсын түүх 2004: 336] албан ёсоор Халх, Оросын хил хязгаарыг тогтоосноор буриадын нутаг бүхэлдээ Хаант Оросын харъяанд багтсан [Чимитдоржиев 1987: 86]. 1921 оны хавар АДБНУ-ын бүрэлдэхүүнд Буриад-Монголын Автономит мужийг байгуулсан. Мөн оны 10 сард ЗСБНХОУ-ын Буриад-Монголын Автономит 2 дахь мужид 5 аймгийг хамруулан байгуулсан. 1923 оны 5 сарын 30-нд ЗСБНАвтономит Буриад Монгол Улсыг байгуулж, буриад, орос хэлээр албан хэрэг явуулах, хилийн цэсийг нь 1923 оны 8 сарын 1 гэхэд эцэслэн тогтоох шийдвэр гарсан. 1937 онд БОТГХ болон ЗХУ-ын Төвийн Гүйцэтгэх хорооноос Буриадын хэд хэдэн аймгийг Эрхүү, Чита мужийн бүрэлдэхүүнд оруулж Усть-орд, Агийн үндэсний тойргийг байгуулах тогтоол [История Бурятии 1992: 5] гаргасан. 1958 онд ЗХУ-ын ДЗ-ийн Тэргүүлэгчдийн газраас ЗСБНАвтономит Буриад-Монгол Улсын нэрийг өөрчилж, Монгол нэр хасагдсан ба ЗСБНХУ-ын ДЗ-ийн зарлиг 1959 оны 7 сарын 7-нд гарч ЗСБНАвтономит Буриад Улс болсон. 1992 онд ЗСБНАвтономит Буриад Улсыг БНБуриад Улс хэмээн нэрлэн Холбооны гэрээнд нэгдэн орсон.

БНТыва Улс. 1915 оны Орос, Хятад, Монгол гурван улсын Хиагтын хэлэлцээрийн 11 зүйлд зааснаар [Орос-Хятадын гэрээ 2017: 139] урьд Улиастайн жанжин, Ховдын манж амбанд харьяалагдаж байсан бүх нутаг бүхэлдээ Гадаад Монголд харьяалагдах буюу энэ нь Урианхайн хязгаар болой. 1921 оны 7 сарын 13-нд болсон Бүх Тувагийн зохион байгуулах их хурлаас Бүгд найрамдах Тагна-Тува Ард улсыг байгуулах шийдвэр гаргаж анхдугаар үндсэн хуулиа баталжээ. 1926 оноос БНТува Ард Улс болсон. БНТАУ нь 1925 онд ЗСБНХУ-тай, 1926 онд БНМАУ-тай найрамдлын хэлэлцээр байгуулсан. 1944 оны 10 сарын 11-нд ЗСБНХУ-ын ДЗТ-ийн шийдвэрээр [Тувинская правда 1944] БНТАУ-ыг ЗСБНХОУ-ын бүрэлдэхүүнд багтаан авахаар шийдвэрлэжээ. 1961 оноос ЗСБНХОУ-ын Автономит БНТува улс болсон. 1991 оноос БНТУ болсон. 1932 он хүртэл хоёр орны хооронд албан ёсны хил байгаагүй, 1940 он хүртэл улс төр, худалдаа эдийн засаг, соёл боловсролын салбарт өрнүүн байсан. 1921–1944 онуудад Монгол-Зөвлөлтийн улс төрийн харилцааны “ярвигтай” асуудал бол “урианхайн” буюу тувагийн асуудал [Саая 2003: 48–52] байсан.

1940–1960 онуудад монгол-тувагийн харилцаа зогсонги байдалд орж, ЗХУ-ын хүрээнд хамтын ажиллагаа явагдаж байсан.

БНХалимаг Тангч Улс. 1771 онд Халимагийн хант улсыг татан буулгаснаар халимагууд бусад Астрахань, Ставрополь мужуудыг харьяанд оршин XX зуунтай золгосон. 1920 оны 11 сарын 20-нд Халимагийн автономит муж байгуулахдаа урд нь хөрш мужуудад алдсан газар нутгийг эргүүлэн олгох замаар бий болгожээ. 1935 оны 10 сард ЗСБНХалимаг Улс бие даан байгуулагдсан. 1943 оны 12 сарын 27-нд ЗСБНХалимаг Улсыг татан буулгаж Астрахань мужид нэгтгэн хүн амыг тараасан. 1956 оны 3 сарын 17-нд ЗСБНХУ-ын ДЗ-ийн зарлиг гарч Автономит Халимаг мужийг сэргээн байгуулахаар талаар нэг тараасан халимагуудыг буцаан эх газраа ирэх боломжийг нээсэн. 1958 оны 7 сарын 26-нд Автономит Халимаг мужийг ЗСБНАвтомит Халимаг Улс болгов. 1990 оноос БНХалимаг Тангч Улс хэмээн нэрлэгдэх болсон.

Агийн Буриадын автономит тойрог ба Усть-Ордын Буриадын автономит тойрог. 1937 онд ЗСБНАвтомит Буриад-Монгол Улсын засаг захиргаанд өөрчлөлт оруулах ЗХУ-ын Төвийн гүйцэтгэх хорооны шийдвэр гарч тус улсын нутаг дэвсгэрээс Эрхүү, Чита мужид шилжүүлэх үйл явцын хүрээнд Буриадын Агийн Автономит тойргийг Чита мужид, Буриад-Монголын 4 аймгийг Эрхүү мужид нэгтгээд Усть-Ордын Автономит тойргийг байгуулснаар бий болсон. 2006 онд Усть-Ордын автономит тойрог, 2008 онд Агийн автономит тойргийг Эрхүү, Чита мужуудад нэгтгэснээр монгол туургатан 2 субъект татан буугдсан.

2. 1921–1990-ээд онуудад Монгол-Зөвлөлтийн харилцаанд монгол туургатан субъектуудын гүйцэтгэсэн үүрэг, хүчин зүйл

Шашны хүчин зүйл. 1921–1990-ээд онуудад монгол-оросын/зөвлөлтийн харилцаанд монгол туургатны 5 хүчин зүйл хэрхэн үйлчлэл үзүүлсэн талаар тоймлож үзье. Энэ үед БНМАУ, ЗХУ-д шашингүй үзэл ноёрхож байсан тул хоёр орны харилцаанд монгол туургатны шашин соёлын хүчин зүйл идэвхитэй байж чадаагүй ч бид нэг шашинтай хэмээх итгэл үнэмшил нь хадгалагдсаар байсан. 1946 онд ЗХУ-ын бурханы шашинтнуудын төв байгуулагдсан ба Иволгинский болон Агинскийн дацан албан ёсны эрхтэй 2 хийд байсан. 1985 оныг хүртэл буддизм зөвхөн Буриадад зөвшөөрөгдсөн байсан. Халимагт бурхны шашинг төрийн шашин хэмээн тунхагласан байдаг. 1964 онд бурхны сургаалийг ЗХУ-д албан ёсоор хүлээн зөвшөөрсөн нь бурхны шашинт монголчуудын талархлыг хүлээсэн хэрэг.

Бичиг соёлын хүчин зүйл. Энэ үед монгол бичгийг БНМАУ-д болон ЗХУ-ын монгол туургатан субъектуудад ч хориглосон тул бичиг соёлын хүчин зүйл энэ цаг үед байсангүй. Тиймээс монгол бичгээр дамжуулан монгол туургатантай харилцах асуудал орхигдсон хэмээн дүгнэж болно.

Газар нутаг, гарал үүслийн хүчин зүйлс энэ үед монгол-зөвлөлтийн харилцаанд томоохон нөлөө үзүүлж, хоёр орны харилцаанд чухал үүрэг гүйцэтгэсэн. Алтай, Буриад, Тува улсууд нь БНМАУ-тай шууд хиллэдэг учир газар нутгийн хүчин зүйл хэмээн тодорхойлж буй болно. Алтай улсын Бийск, Буриад улсын Хиагт хотууд Монгол-Оросын худалдаа, эдийн засгийн харилцааны үндсэн боомт болж байсан. XVII зууны үеэс Чуйн их зам монгол-оросын харилцааны нэг гол суваг байж Ойрад-Монгол, Хаант Оросын хоорондын

харилцааны «гарц» [Орос дахь монгол угсааны улсууд 1995: 125] болж байсан түүхэн үүргийг Алтай улс гүйцэтгэж байсан. Зүүнгарын хаант улсын үед ойрадын жингийн цуваа арьс, шир, ноос, ноосон эдлэл, алт мөнгө зэрэг бүтээгдэхүүнийг «энэхүү гарцаар» дамжуулан Сибирийн хотуудад худалдаалж оронд нь төмөр эдлэл, ангийн үс, цэмбэ, зэвсэг, бичгийн цаас худалдан авч байсныг түүхэнд тэмдэглэн [Республика Алтай 1992: 8] үлдээжээ. 1727 оны Буурийн гэрээгээр оросууд Тувад гаалийн татваргүйгээр арилжаа наймаа хийх, загас агнах болсноор эхэлсэн Орос-Тувагийн харилцаа 1840-өөд оноос алт олборлолтоор улам хүрээгээ тэлсэн. Тувад өргөн хэрэглээний бараа нийлүүлж, оронд нь ангийн үс, ноос ноолуур, мал авдаг худалдаачид нь Минусинск, Эрхүү, Енисейн губернийнээс ирж байсан. 1881 онд Тувагийн нутагт оросууд гаальгүйгээр алт олборлох гэрээг Бээжинд байгуулсан. XX зууны эхээр оросууд суурьших нь элбэгшиж, тэнд суурин амьдрах орос хүн амын тоо өссөн.

Монгол-Оросын харилцаанд хамгийн идэвхитэй оролцогч субъект бол БНБуриад улс. 1727 оны Буурийн гэрээнээс эхлэн хоёр орны харилцаанд холбогдох үүрэгтэйгээр буриадууд оролцож ирсэн. 1912 оны Монгол-Оросын гэрээг байгуулахад Ж. Цэвээн орчуулагчаар ажилласан ба 1921 оны Ардын хувьсгалд буриадын дэвшилт үзэлт сэхээтнүүд томоохон үүрэг гүйцэтгэсэн. Ер нь монголын шинэ амьдралд ихээхэн үүргийг буриадын сэхээтнүүд гүйцэтгэсэн байдаг.

XIX зуунд Алтайн хязгаар, Омск, Томскийн худалдаачид энэ замаар Баруун Монголд ирж худалдаагаа явуулж байсныг А. Бурдуковын бүтээлээс харж болно. Баруун Монголыг зөвлөлтийн үед бараа бүтээгдэхүүнээр хангах гол бааз нь Бийск болж, «Совавтобийск» хэмээх тээврийн бааз тээвэрлэлтийг хариуцан 40 гаруй жил үйл ажиллагаагаа явуулсан. Төвийн бүсийн худалдаа, эдийн засгийн харилцаанд гол төв нь Хиагт болж байсан. 1925 онд Улаанбаатар — Улаан-Үүдийн хооронд агаарын зам нээгдээд, дараа нь хаагдсан байсан нь сүүлд 2000 он гарч дахин сэргээгдсэн. Улаан-Үүдийн монголрабфакийг 10 жилд 400 гаруй монголчууд сурч төгссөн нь монголын хөгжилд чухал хувь нэмэр болж, орчин цагийн Монголын сэхээтэнг бэлтгэн гаргахад их үүрэг гүйцэтгэсэн. 1949 оны 11 сард Наушки — Улаанбаатарын төмөр зам ашиглалтад орсноор хоёр орны харилцааг урагшлахад чухал алхам болсон. 1960-аад оноос Буриадтай харилцаа хамтын ажиллагаа эрс нэмэгдсэн нь тээврийн дэд бүтцээс гадна аж үйлдвэрийн томоохон салбарууд ажиллаж байсантай холбоотой.

Угсаа гарал, хэл соёл нэгтэй нэг үндэстний хувьд БНМАУ-ын төрийн удирдлагын ЗХУ-д төрийн болон албан айлчлалын үед монгол туургатан субъектуудад зочлох нь хөтөлбөрт байнга тусгагдаж иржээ. 1932 онд Ойрадын автономит мужийн 10 жилийн ойгоор БНМАУ-ын төлөөлөгчид анх айлчилсан. АИХ-ын Тэргүүлэгчдийн дарга Ж. Самбуу гуай Буриад улсад 1960-аад онд, БНМАУ-ын Ерөнхий сайд Ю. Цэдэнбал 1955 онд Алтайд, Буриад улс байгуулагдсаны 60 жилийн ойгоор Ю. Цэдэнбал зочилж байв.

1960-аад оноос эхэлсэн хил орчмын субъектуудын хамтын ажиллагааны үр дүнд Сэлэнгэ, Булган, Хэнтий, Дорнод, Хөвсгөл, Дархан, Эрдэнэт хотууд Буриадтай харилцаа хамтын ажиллагааг өргөжүүлсэн байдаг. 1966 онд Л. И. Брежнев БНМАУ-д айлчилснаас хойш Монгол-Халимаг, Монгол-Буриад, Монгол-Тувагийн харилцаа өргөжих эхлэл тавигдсан. [Орос дахь монгол

угсааны улсууд. 1995: 110] 1966 оны Л. И. Брежневийн айлчлалын бүрэлдэхүүнд Халимагийн намын хорооны нэгдүгээр нарийн бичгийн дарга Б. Б. Городовиков багтаж ирсэн нь цаашдын харилцааг өргөжүүлэхэд нөлөөлсөн.

1965 оноос Уулын Алтай муж Баян-Өлгий аймагтай шууд харилцаа тогтоосон ба 1970-аад оноос ижил төрлийн байгууллагуудын шууд харилцаа бий болсон.

1973 оноос МАХН-ын ТХ-ны УТТ-ноос БНМАУ-ын аймгууд ЗХУ-ын автономит улс, муж, хязгаар, тойргуудын хооронд шууд харилцаа тогтоож хамтран ажиллах талаар тогтоол [Вклад обществ дружбы 1989: 82] гаргасан нь хөрш орон, муж тойргуудын харилцааг өргөжих боломжийг нээж өгсөн. 1973 оноос аймаг, хот, муж хязгаар БНУ-уудын хооронд шууд харилцаа бий болсноор Увс, Завхан аймгуудтай шууд харилцах болсон. 1974 оноос манай Өвөрхангай аймаг шууд харилцаатай болсон байдаг. Агийн автономит тойргийн хувьд Чита мужаас Дорнод аймагтай тогтоосон хамтын ажиллагааны хүрээнд явагдаж байлаа. Усть-Ордын автономит тойрог нь Архангай аймагтай шууд холбоотой ажиллаж байсан.

Монгол-Зөвлөлтийн харилцааны үзэл суртлын фронт нь МЗНН байж, түүний салбар зөвлөл нь монгол туургатан субъектуудад хамгийн бүтээлчээр ажиллаж байсан. 1958 онд байгуулагдсан МЗНН-ийн Буриадын салбар нь идэвхитэй үйл ажиллагаатай салбар байсан. Алтай улс БНМАУ-ын Найрамдлын байгууллагуудын хамтын ажиллагаа 1980-аад онуудад идэвхитэй байсан нь МЗНН-ийн дарга Б. Алушкины үйл ажиллагаатай шууд холбоотой байсан.

Хэл, соёлын хүчин зүйл нь монгол-зөвлөлтийн харилцаанд хамгийн чухал үүрэгтэй байсан. Зөвлөлтийн зүгээс явуулах бүхий л бодлого, үйл ажиллагаанд монгол туургатнууд манлайлан орж ирсэн. 1921–1922 онд ЗХУ-ын Ардын комиссариатын даргын даалгавраар олон тооны халимаг сэхээтнүүд манай улсад ирж ажиллан монголчуудын шинэ амьдралд тусалж ирсэн байдаг.

1966 онд Алтайн хязгаарын Манжерок хотод Монгол-Зөвлөлтийн залуучуудын фестиваль нь хоёр улсын харилцааны бэлэг тэмдэг болон үлдсэн билээ. Соёлын харилцаанаас уран зохиол, ардын урлаг, уран зургийн салбарт амжилттай хөгжсөн. Боловсрол, спортын хамтын ажиллагаа ч муугүй байсан.

1991 оны 5 сард монгол хэлтэн үндэстний театрын олон улсын их наадам анх удаа Буриадын уран бүтээлчдийн санаачилгаар Улаан-Үүд хотод болж, Буриад, Халимаг, Монгол улсын 100 гаруй уран бүтээлчид оролцсон.

3. 1990-ээд оноос хойшхи Монгол-Оросын харилцаанд монгол туургатан субъектуудын гүйцэтгэсэн үүрэг, нөлөөлсөн хүчин зүйл

1990 оноос хойш ОХУ-ын монгол туургатан субъектууд бүгд БНУ-ын статустай болж төрийн эрх барих дээд байгууллагууд нь Алтай Улсад Эл-Куралтай, Буриад Улсад Народный Хурал, Тува улсад Верховный Хурал, Халимаг Улсад өөрийн үндсэн хуулиа «Степное Уложение» хэмээн нэрлэсэн. Ийнхүү монгол туургатан субъектууд төрийн эрх барих дээд байгууллагуудаа монголоороо нэрлэж тогтоосон. 1991 онд Монгол Улсын ЕКГ Улаан-Үүдэд, 2002 онд Кызылд нээн ажиллуулж иргэдийн харилцан зорчих үйл ажиллагаанд дэмжлэг болсон ба зөвхөн мөн ондоо Тувагийн 1000 орчим иргэд [Монгол-Оросын харилцаа 2005: 155] Монголд зорчих виз авсан байдаг. Монгол туургатан субъектуудад шүтэх бишрэх эрх чөлөө бүрэн нээгдсэн нь бидний харилцаанд шашин соёлын нөлөө эргэн сэргэсэн.

1990 онд ЗХУ-д айлчилсан БНМАУ-ын Ерөнхийлөгч П. Очирбат ЗСБНХалимаг Улсын Дээд Зөвлөлийн дарга В. М. Басановыг хүлээн авч уулзсан нь шинэ монгол туургатан субъектуудтай харилцах харилцааны эхлэл байлаа.

1990 оноос түүх соёлоо сэргээх чиглэлд монгол туургатан субъектүүд бүгд ижил төстэй үйл ажиллагааг эхлүүлж, Монгол Улстай харилцах харилцааг өргөн хүрээнд явуулах болсон. 1990-ээд оноос хойш Алтайчууд үндэсний түүх соёл, зан заншлаа сэргээх талаар ихээхэн анхаарч эхэлсэн нь Монгол Улстай харилцах харилцааг өргөжүүлэхэд нөлөөлсөн. 1993 онд Монгол Улс, БНАлтай Улсын хооронд «худалдаа, эдийн засаг, шинжлэх ухаан-техник, соёлын салбарт хамтран ажиллах тухай» Засгийн газар хоорондын хэлэлцээрийг Улаанбаатар хотноо байгуулсан. Мөн ондоо хоёр талын шууд харилцаа хөгжүүлэх «харилцан ойлголцлын Протокол»-ыг Горный Алтай хотноо байгуулсан. БНАлтай улсын хамтын ажиллагааны гол субъектууд нь Монгол Улсын баруун 3 аймаг юм. БНАлтай улсын экспортод Монгол, Гонконг, Өмнөд Солонгос, Украин, Казахстан улсууд голлох байрыг эзэлдэг. Нийт бараа эргэлтийн 48,3 хувь нь Монгол улсад, 31,1 хувь нь Гонконгд, 12,8 хувь нь Өмнөд Солонгост тус тус ногдож байна. Монгол руу гаргаж буй нийт барааны 49,3 хувь нь гурил, 10,6 хувь тээврийн хэрэгслэл байна. 2002 онд Алтай улсын засгийн газрын тэргүүн М. Лапшины Монгол Улсад хийсэн албан ёсны айлчлалаар хоёр талын хамтарсан протокол байгуулж, хамтын ажиллагааны тэргүүлэх чиглэлийг дараахи байдлаар тодорхойлжээ.

- «Асгатын» мөнгөний ордыг ашиглах хамтарсан үйлдвэр байгуулах
- «Мянганы замын» бүтээн байгуулалтын Ташанта-Улаан байшинт-Өлгий-Ховд гэсэн чиглэлд Алтай улс оролцох
- Хил дамнасан биосферын орчинг бүрдүүлэх ажлыг цаашид үргэлжлүүлэх
- Гадаад худалдаа, боловсрол, соёл, шинжлэх ухаан, эрүүл мэндийн салбарын хамтын ажиллагааг цаашид бэхжүүлэх

1992 оноос ОХУ-аас Монгол Улстай харилцах харилцааны гол субъект нь БНБуриад Улс болж байсан. 1992 оны 1 сард БНМАУ, ЗСБНБуриад Улсын хооронд «Худалдаа эдийн засаг, шинжлэх ухаан-техник, соёлын хамтын ажиллагааны тухай» засгийн газар хоорондын хэлэлцээр байгуулагдсан нь хоёр талын шинэ үеийн харилцааны анхны хэлэлцээр байлаа. Худалдаа, эдийн засаг, шинжлэх ухаан, соёлын талаар хамтран ажиллах Монгол, Буриадын Засгийн газрын хоорондын комисс байгуулагдаж 1999 оноос Буриадын төлөөлөгчийн газар Улаанбаатар хотноо ажиллаж эхэлсэн байдаг. 1999 онд «Монгол Улс, БНБуриад Улсын эдийн засаг, хил орчмын хамтын ажиллагааны тухай» монгол, оросын засгийн газар хоорондын хэлэлцээр байгуулагдаж, цаашдын хамтын ажиллагааны чиглэл нь үйлдвэрлэл, худалдаа, хөдөө аж ахуй голлохыг тогтсон. Буриадын талаас Монголыг томоохон зах зээл гэдэг утгаар харилцааг өргөжүүлэх сонирхол эхний үед буюу 2000-аад оны үед байсан. Энэ үеийн нэг онцлог бол монголын бизнес эрхлэгчид Буриадын зах зээлд гарч ажиллаж эхэлсэн байдаг.

Монгол-Тувагийн соёл, шинжлэх ухаан-техникийн хэлхээ холбоо, түүхэн барилдлагыг бэхжүүлэх, үндэсний соёл, өв уламжлалыг харилцан баяжуулах зорилгоор 1991 оны 11 сарын 5-нд «соёл шинжлэх ухааны салбарт хамтран ажиллах тухай» хэлэлцээр, «эдийн засгийн хамтын ажиллагааны Тунхаглал»-ыг

байгуулсан. Тува нь Ховд, Увс, Завхан аймгуудтай хоёр талын хэлэлцээртэй, хил орчим худалдаа хийх, оюутан харилцан сургах зэргээр хамтран ажиллаж эхэлсэн. Дээрхи аймгуудын бизнес эрхлэгчид Туваг дамжин Абакан, Новосибирск, Красноярск чиглэлд гарч худалдаа, арилжаа хийдэг болсон.

1990-ээд оноос Агийн Буриадын автономит тойрог нь Дорнод аймагтай харилцан төлөөлөгчийн газраа нээн ажиллуулж эхэлсэн. 2001 оны 11 сарын 5-нд Сэлэнгэ аймаг Усть-ордын автономит тойргийн хамтын ажиллагааны хэлэлцээр байгуулагдсан.

2000 оны эхээр ОХУ нь өөрийн субъектуудын гадаад хэлхээ холбоог зохицуулах механизмыг боловсронгуй болгох зорилгоор Гадаад Хэргийн яамныхаа дэргэд Олон улсын болон гадаад эдийн засгийн харилцааны асуудлаар холбооны субъектуудын зөвлөлдөх Зөвлөл хэмээх бүтцийг байгуулан ажиллуулж эхэлсэн байдаг. ОХУ-ын Гадаад хэргийн сайд И. С. Иванов 1999 онд Монголд айлчлахдаа Монгол Улс, ОХУ-ын субъект хоорондын хамтын ажиллагаанд дэмжлэг үзүүлэхээ [Батцэцэг 2007: 78] тэмдэглэсэн.

Монгол-Оросын харилцаа 2000 оноос хойш идэвхижсэн бол монгол туургатан субъектуудын харилцаа 1990-ээд оноос идэвхижсэн. Буриадын научный төв, Халимагийн научный төв, Тувагийн архивын газрууд хамтарсан төсөл, хөтөлбөр хэрэгжүүлэх болон эдгээр субъектуудын их дээд сургуулиудад монгол оюутан сургах, эдгээр субъектуудаас Монголд сургахад монголын талаас үзүүлэх дэмжлэг нэмэгдсэн. 1991–2004 онуудад Монгол Улсаас ОХУ-ын монгол туургатан субъектуудтай харилцан хамтын ажиллагааны нийт 35 гэрээ, хэлэлцээрийг [Монгол-Оросын харилцаа 2006: 439–444] байгуулсан бол 2005–2020 онуудад хамтын ажиллагааны 8 гэрээ, хэлэлцээрүүдийг [Монгол-Оросын харилцаа 2020: 9–10] байгуулжээ. Зөвхөн соёл, боловсрол, шинжлэх ухаан төдийгүй худалдаа, эдийн засгийн харилцаа нэмэгдсэн. 1992 онд Монгол Улс, Буриад улсын хооронд л гэхэд 375 худалдах-худалдан авах гэрээ [Новые подходы 2008: 94] байгуулагдсан. Монгол туургатан субъектуудтай харилцах харилцаанд ХАА-н салбарын хамтын ажиллагааг голлон барьж иржээ.

4. Монгол туургатан субъектуудтай харилцах харилцааны онцлог талууд

Монгол-Оросын харилцаанд монгол туургатан субъектуудын үзүүлэх нөлөө нь нийтлэг хэдий ч субъект бүрт уг харилцаанд гүйцэтгэсэн онцлог талууд бас бий. Бийскээр дамжих худалдаа, эдийн засгийн харилцаа хумигдах хэрээр Алтай улстай харилцах харилцаа буурсан. 2002 онд «Асгат»-ыг түшиглэн хамтран ажиллах гэрээ байгуулсан нь уул уурхайн салбарт Монгол-Оросын хамтран ажиллах шинэ үеийн анхны гэрээний нэг байлаа. ОХУ-ын монгол туургатан субъектуудтай харилцах харилцаанд зам харилцаа, дэд бүтцээс хамаараад Буриад улстай харилцах харилцаа бүх салбарт тэргүүлэх байр суурьтай явж ирсэн нь харилцааны нэг онцлог тал. Үүнийг Монгол Улсын Их хурлын дарга Н. Багабанди «Бидний туулж ирсэн зам, одоогийн шинэчлэлийн зам ижил тул түүнийг хэрэгжүүлэх арга зам нэг юм. Монгол, Оросын хамтын ажиллагааны гүүр нь БУРИАД УЛС. Тиймээс Оростой харилцах харилцааг Буриадгүйгээр төсөөлөх аргагүй» [Монгол-Оросын харилцаа 2005: 185] гэж тэмдэглэсэн.

Тувагийн хувьд 1944 он хүртэл бие даасан субъект байсан тул тэнд монгол, оросын далд өрсөлдөөний талбар байсан. ЗХУ-д нэгдсэний улмаас 1960-аад оныг хүртэл харилцаа суларсан тал бий.

Халимаг улсын түүх нь Монгол-Оросын харилцаанд онцлог юм. Учир нь тэд буриад, алтай, тува нар шиг өөрийн уугуул нутагтаа бус Оросын гүн рүү нүүж очиж суурьшсан шилжин суурьшигчид юм. Орост байгаа монгол диаспор хэмээн тодорхойлж болно. 2 автономит тойргийн хувьд Монгол улсаас ОХУ-ын Эрхүү, Чита мужуудтай харилцах харилцаанд багтаж явж ирсэн байдаг.

5. Дүгнэлт

Шашин шүтлэг, бичиг соёл нэгдмэл [Единархова, Николаева 2009: 83] монгол туургатнууд нь түүхийн ямар ч цаг үед харилцан ойр дотно байсныг өнгөрсөн 100 жилийн түүх харуулж байна. Монгол-Оросын хамтын ажиллагаанд монгол туургатан улсуудын хэл соёл, түүхэн уламжлал, ёс заншил, ахуй амьдралын хэв маяг, бие биеэ ойлгоход дөхөмтэй байдал нь нөлөөлсөн [Батцэцэг 2007: 188].

Өнөөгийн манай судалгаанд Монгол улс ба монгол туургатан улсуудын харилцааг монгол-оросын харилцаан дахь «хил орчмын бүс нутаг, субъектуудын харилцаа» [Олон улс судлал 2002: 16] хэмээх ойлголтоор томъёолж тэмдэглэж ирсэн байдаг. Бодитоор бол «монгол-оросын харилцаан дахь монгол туургатан субъектуудын харилцаа» хэмээн шууд томъёолох боломжтой юм. Монгол, Оросын хилийн шугамын дагуу гарал, үүсэл, хэл соёл, зан заншлаараа салшгүй холбоотой ард түмнүүд оршин амьдарч ирсэн түүхэн уламжлал, харилцан хамаарал, нийтлэг сонирхол, эрх ашиг нь эдүгээ ч тэдгээр ард түмний олон талын хамтын ажиллагааг идэвхижүүлж буй чухал хүчин зүйл [Монгол-Оросын харилцаа 2005: 163] болж байна. Монгол-Оросын харилцааны хүрээнд монгол туургатны хоорондын соёл урлаг, монгол судлал, шинжлэх ухаан, уран бүтээлчдийн болон боловсролын хамтын ажиллагаа шинэ агуулгаар хөгжиж эхэлсэн нь 1990-ээд оноос хойшхи хоёр орны харилцааны нэг онцлог байлаа.

Монгол Улсын бүсчилсэн хөгжлийн үзэл баримтлалыг ОХУ руу гарах дэд бүтцийн гарцуудтай уялдуулж өгсөн нь хил залгаа монгол туургатан субъектуудтай харилцах харилцааг хөгжүүлэх хэтийн төлөвт томоохон дэмжлэг болно.

Литература

- Батцэцэг 2007 — *Батцэцэг Ч.* Монгол Улстай хил залгаа бүс нутаг (= Регионы, граничащие с Монголией). Улаанбаатар: Бемби сан, 2007. 191 с.
- Вклад обществ дружбы 1989 — Вклад обществ дружбы в развитие прямых связей (МЗНН болон ЗМНН-ийн төлөөлөгчдийн хоёр талын уулзалтын материал (= Материалы двусторонней встречи представителей Монголо-советского общества дружбы и Советско-Монгольского общества дружбы). Улаанбаатар: Гос. изд-во, 1989. 132 с.
- Ганжуров 1997 — *Ганжуров В. Ц.* Россия и Монголия: история, проблемы, современность. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 1997. 181 с.
- Единархова, Николаева 2009 — *Единархова Н. Е., Николаева И. П.* Колонизация Монголии (XVII – начало XX вв.). Иркутск: Восточно-Сибирская гос. акад. образования, 2009. 121 с.
- История Бурятии 1992 — История Бурятии в вопросах и ответах. Вып. 3. Улан-Удэ: Изд-во БНЦ СО РАН, 1992. 122 с.

- Монгол-Оросын харилцаа 2006 — Монгол-Оросын харилцаа: баримт бичгүүд (1991–2004) (= Отношения между Монголией и Россией: документы (1991–2004)). Улаанбаатар: Бемби сан, 2006. 444 с.
- Монгол-Оросын харилцаа 2005 — Монгол-Оросын харилцаа: бүсчилсэн хөгжлийн бодлого, хамтын ажиллагаа (= Отношения между Монголией и Россией: политика регионального развития, сотрудничество). Улаанбаатар: Бемби сан, 2005. 216 с.
- Монгол-Оросын харилцаа 2020 — Монгол-Оросын харилцаа. Баримт бичгүүд. 2005–2020 (= Отношения между Монголией и Россией. Документы. 2005–2020). Улаанбаатар: Битпресс, 2020. 440 с.
- Новые подходы 2008 — Новые подходы к истории взаимоотношений России и Монголии и их современное состояние: материалы международного круглого стола. Улан-Батор: Бемби сан, 2008. 140 с.
- Олон улс судлал 2002 — Олон улс судлал (= Международные отношения). 2002. № 2. 164 с.
- Орос дахь монгол угсааны улсууд 1995 — Орос дахь монгол угсааны улсууд (= Монгольские этносы в России). Улаанбаатар: Изд-во АН Монголии, 1995. 140 с.
- Орос-Хятадын гэрээ 2017 — Орос-Хятадын гэрээ, хэлэлцээрүүд (1689–1947) (= Российско-китайские соглашения и переговоры (1689–1947)). Улаанбаатар: Ауруг Паблишинг, 2017. 278 с.
- ОХУ, БНХАУ 2010 — ОХУ, БНХАУ: 2009. Судалгааны уулзат (= Россия и Китай: 2009. Исследовательская встреча). Сб. ст. Улаанбаатар: ТЕГ, 2010. 222 с.
- ОХУ, БНХАУ 2011 — ОХУ, БНХАУ: 2010. Сб. ст. Улаанбаатар: ТЕГ, 2011. 173 с.
- Республика Алтай 1992 — Республика Алтай. Горно-Алтайск: Изд. дом Ак-Чечек, 1992. 80 с.
- Саая 2003 — Саая С. В. Россия-Тува-Монголия: «центрально-азиатский треугольник» в 1921–1944 годах. Абакан: Тип. ООО Кооп. Журналист, 2003. 199 с.
- Тувинская правда 1944 — Тувинская правда. 1944 оны 11 сарын 2.
- Чимитдоржиев 1987 — Чимитдоржиев Ш. Б. Россия и Монголия. М.: Наука, 1987. 233 с.

References

- Altai Republic . Gorno-Altaysk: Ak-Chechek, 1992. 80 p. (In Russ.)
- Battsetseg Ch. Regions That Have No Border with Mongolia. Ulaanbaatar: Bembi San, 2007. 191 p. (In Mong.)
- Chimitdorzhiev Sh. B. Russia and Mongolia. Moscow: Nauka, 1987. 233 p. (In Russ.)
- Edinarkhova N. E., Nikolaeva I. P. Colonization of Mongolia, 17th – Early 20th Century. Irkutsk: Eastern Siberia State Academy of Education, 2009. 121 p. (In Russ.)
- Ganzhurov V. Ts. Russia and Mongolia: History, Problems, Current Affairs. Ulan-Ude: Buryat Scientific Center (SB RAS), 1997. 181 p. (In Russ.)
- Mikhailov T. (ed.) History of Buryatia in Questions and Answers. Vol. 1. Ulan-Ude, 1990 . 71 p. (In Russ.)
- Mongolian-Russian Relations, 1991–2004. Collected documents. Ulaanbaatar: Bembi San, 2006. 444 p. (In Mong.)
- Mongolian-Russian Relations, 2005–2020. Collected documents. Ulaanbaatar: Bitpress, 2020. 440 p. (In Mong.)
- Mongolia-Russia Relations: Regional Development Policy and Cooperation. Ulaanbaatar: Bembi San, 2005. 216 p. (In Mong.)
- Mongolic Peoples of Russia. Ulaanbaatar: Mongolian Academy of Sciences, 1995. 140 p. (In Mong.)
- Olon uls sudlal (International Affairs)*. 2002. No. 2. 164 p.
- Russia and China: 2009 Research Meeting. Collected articles. Ulaanbaatar: TEG, 2010. 222 p. (In Mong.)

- Russia and China: 2010. Collected articles. Ulaanbaatar: TEG, 2011. 173 p. (In Mong.)
- Russia-Mongolia Relations: New Approaches to History and Current State. International round table meeting proceedings. Ulaanbaatar: Bembi San, 2008. 140 p. (In Mong.)
- Russian-Chinese Treaties and Negotiations, 1689–1947. Ulaanbaatar: Aurug, 2017. 278 p. (In Mong.)
- Saaya S.V. Russia-Tuva-Mongolia: The ‘Central Asian Triangle’, 1921–1944. Abakan: Zhurnalists, 2003. 199 p. (In Russ.)
- Soviet-Mongolian Friendship Societies: The Impact into Further Development of Direct Links. Proceedings of bilateral meeting. Ulaanbaatar: State Publ. House, 1989. 132 p. (In Mong.)
- Tuvinskaya pravda*. 1944, November 2. (In Russ.)